

हस्तलिखितांचे विविध प्रकार एक आढावा

मधुकर दिनकर पाटील

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

डॉ. नमिता खोत

ज्ञानस्त्रोत केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

सारांश :

ऐतिहासिक संशोधन आणि इतर शास्त्रीय संशोधनासाठी हस्तलिखिते ही उपयुक्त असा माहितीस्त्रोत आहे. या माहितीस्त्रोतातून देशाची सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक माहिती मिळते. हस्तलिखितांमधील माहिती/साहित्य ही संशोधक, विद्वान आणि पुरातत्ववाद्यांना त्यांच्या संशोधन कार्यासाठी अधिक उपयुक्त आहे.

हस्तलिखित – Manuscript हा लॅटिन भाषेतील शब्द असून या शब्दामध्ये Manus आणि script अशी दोन पदे आहेत. Manus म्हणजे Hand आणि script म्हणजे to write. 'हस्तेनं लिखितं नाम हस्तलिखितम्' हाताने लिहिलेले ते हस्तलिखित. आपल्या संस्कृतीचा, ज्ञानाचा हस्तलिखिते एक अमूल्य ठेवा आहे. देशाचा इतिहास, संस्कृती जतन करण्याचा एक स्त्रोत आहे. या हस्तलिखितातून तत्कालिन संस्कृती, समाज याविषयी माहिती मिळते. परंतु अप्रकाशित ज्ञानही मिळते.

सांकेतिक शब्द : मॅन्युस्क्रिप्ट, इष्टिका, भूर्जपत्र, स्काईब, कोरक्या, प्रस्तर, ताडपत्रे, शिळा.

प्रस्तावना :

ऐतिहासिक संशोधन आणि शास्त्रीय संशोधनासाठी हस्तलिखिते ही उपयुक्त असा माहितीस्त्रोत आहे. या माहितीस्त्रोतातून देशाची सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक माहिती मिळते. हा माहिती प्रलेख एक विश्वसनीय असा माहितीस्त्रोत आहे. हस्तलिखितांमधील माहिती साहित्यिक, संशोधक, विद्वान आणि पुरातत्ववाद्यांना त्यांच्या संशोधन कार्यासाठी अधिक उपयुक्त आहे.

हस्तलिखित – Manuscript हा लॅटिन भाषेतील शब्द असून या शब्दामध्ये Manus आणि script अशी दोन पदे आहेत. Manus म्हणजे Hand आणि script म्हणजे to write. 'हस्तेनं लिखितं नाम हस्तलिखितम्' हाताने लिहिलेले ते हस्तलिखित.

मनुष्य हा सतत विचारांचे, ज्ञानाचे संप्रेषण करीत असतो. मानवी विचार, ज्ञान हे नेहमीच एका व्यक्तीकडून दुस-या व्यक्तीकडे, एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे संप्रेषित होत असते. हे ज्ञान विचार सुरुवातीला सांकेतिक खुणा, चिन्हे यांच्या आधारे संप्रेषित होत असे. भाषेचा शोध लागल्यावर आपले ज्ञान, विचार, कल्पना मनुष्य मौखिक मार्गाने संप्रेषित करू लागला. या ज्ञानाचे वारसाचे जतन करणा-या तत्कालीन संस्था म्हणजे मंदिरे, मठ, गुरुकुल होय. प्राचीन काळातील काही सामाजिक सुधारणांमुळे

संस्कृतीचा विकास, ज्ञानाचे, विचारांचे सहज संप्रेषण होण्यास मदत झाली. त्यापैकी एक विकास म्हणजे लेखन कला. आपले ज्ञान, विचार, अनुभव, कल्पना यांचे दीर्घकाळ जतन व्हावे यासाठी हे ज्ञान लिखित स्वरूपात असावे याची जाणीव त्याला झाली. लेखनकलेसाठी त्याने इष्टिका, शिळा यांचा उपयोग केला. ही साधने परिरक्षणक्षम असली तरी ती हस्तांतरण करण्यास योग्य नव्हती. त्यामुळे ताडपत्रे, भूर्जपत्र, सोने, चांदी, कापड यांचा उपयोग लेखनासाठी झाला. हस्तलिखित लिहिणा-याला 'स्काईब' असे म्हणत.

हाताने लिहिलेली ही हस्तलिखिते मंदिरे, मठ, विद्वान, गुरुकुल, ग्रंथालये येथे संग्रहित होत असे. हस्तलिखिते संग्रही ठेवणे म्हणजे एक प्रतिष्ठेची बाब झाली. आपल्या संस्कृतीचा, ज्ञानाचा, हस्तलिखिते एक अमूल्य ठेवा आहे. देशाचा इतिहास, संस्कृती जतन करण्याचा एक स्त्रोत आहे. या हस्तलिखितांतून तत्कालीन संस्कृती, समाज याविषयी माहिती मिळते व अप्रकाशित ज्ञानही मिळते.

हस्तलिखिते तयार करणे ही एक कला होती. तीन प्रकारे या कलेला उत्तेजन मिळाले. केवळ ज्ञानार्जनासाठी ग्रंथ करून घेणे, चांगला ग्रंथ संग्रही असण्याची इच्छा असणे आणि धार्मिक ग्रंथ प्रतिलिपी करून ज्ञानाद्वारे धार्मिक समाधान मिळविणे, यातूनच

चांगले हस्ताक्षर असलेला आणि ग्रंथ निर्मिती करणारा एक व्यावसायिक समूह या क्षेत्रात पुढे आला.

हस्तलिखितांचे लिखाण करण्यासाठी विविधकालखंडामध्ये उपलब्धतेनुसार विविध साधनांचा वापर करण्यात आला. त्यानुसार हस्तलिखितांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे :

1) प्रस्तर : प्राचीन काळच्या अत्यंत लोकप्रिय लेखन साहित्यात प्रस्तरांचा अग्रक्रम लागतो. धातू झीजतात, गंजतात, परंतु प्रस्तर धातूच्या मानाने त्यांची झीज अत्यंत अल्प असते. कायम स्मरण्यासाठी आणि चिरकाल टिकण्यासाठी दगडावर लेखन करीत. दगडावर लेख लिहिण्यापूर्वी तो गुळगुळीत करण्यात येत असे. त्यावर काळ्या शाईने व खडूने मजकूर लिहित असे. नंतर कोरणारा छन्नीने अक्षरे खोदीत असे. अशा तः-हेने लेख रचना करणारा विद्वान, अक्षरे वळणदार लिहिणारा लेखक आणि लिहिलेला लेख कोरणारा कसबी कोरक्या अशी तीन माणसे या कामाला लागत. हेच शिलालेख म्हणून प्रसिध्द आहेत. रेषा सरळ याव्यात म्हणून रुळाचा उपयोग करून किंवा शाईमध्ये दोरी बुडवून रेषा काढीत. एक आलेख कोरण्यासाठी एकच प्रस्तर वापरीत असे. परंतु कधीकधी प्रदीर्घ प्रशस्ती किंवा ग्रंथ कोरणे असले तर एकापेक्षा अधिक प्रस्तरांचा उपयोग करण्यात येई. असे चारी बाजूंना समास सोडीत टक्का उडाला असेल तर दगडाच्या रंगाच्या धातूने जागा भरून काढीत शिलालेख आरंभी मंगलसूचक चिन्ह, शब्द किंवा वचन कोरीत परिच्छेद पाडले जात नसे. शब्द व ओळी जोडून लिहित. लेखाच्या शेवटी लेखनाची तिथी, वार, महिना, पक्ष, ऋतू, संवत्, शक, लेखनस्थळ, कोरणारा यांचा उल्लेख आढळतो. या प्रस्तर साहित्यामध्ये शिलास्तंभ, जयस्तंभ, कीर्तीस्तंभ, जयास्तंभ, वीरगळ, सतीचा दगड. या शिलास्तंभाचा उल्लेख आढळतो.

2) इष्टिका (वीट) : मातीच्या या विटांवर लिहिण्याचा प्रघात भारतात फार पूर्वीपासून आहे. बौध्द धारणी सूते विटांवर लिहिलेली आढळतात. कच्च्या विटांवर लेख लिहून नंतर त्या भाजून काढीत. मातीच्या विटांवर लिहिलेले लेख भिंतीमध्ये किंवा यज्ञवेदीवर बसवीत असत.

3) शंख : आंध्र प्रदेशात श्रीकाकुलम जिल्ह्यातील शलिहुंडम येथे काही बौध्द अवशेष सापडले. त्यात शंखावरील लेख सापडला आहे. हस्तिदंताच्या पट्ट्या, कासवाची पाठ यांचाही लिहिण्यासाठी उपयोग करीत

असत. भारतात कागद तयार होण्यापूर्वी किंवा बाहेरच्या देशातून आयात होण्यापूर्वी विविध प्रकारची लेखन साधने वापरली जात.

4) ताडपत्र :

ताड, ताल किंवा ताली वृक्षांची पाने सुमारे 6 ते 30 इंच लांबीची आणि 1 ते 4 इंच रुंदीची ग्रंथलेखनासाठी वापरत. ताडाच्या तीन मुख्य जाती आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

Talipot Palm : दक्षिण भारत आणि आग्नेय आशिया येथे आढळणा-या या ताडाची पाने अतिशय टिकाऊ मानली जातात. त्यांना कीडही फारशी लागत नाही.

Pamyra Palm : या झाडाची पाने त्या मानाने जाडसर असून ती लवकर कडकडीत होतात आणि तुटतात. तसेच त्यांना कीडही लवकर लागते.

Corypha Palm: तामिळनाडू राज्यात आढळणा-या या ताडाचे गुण Pamyra Palm प्रमाणेच असतात.

दक्षिण भारतात समुद्रकाठी या पानांचे प्रमाण अधिक होते. ताडाची कोवळी पाने तोडून ती सावलीत वाळवली जातात. ओरिसामध्ये ही वाळवलेली पाने चिखलात पुरून ठेवली जातात. चिखलातून काढून पुन्हा वाळवली जातात. ही प्रक्रिया ती पाने लिहिण्यास योग्य होईपर्यंत केली जाते. काही वेळा ही पाने निर्जंतुक करण्यासाठी हळदीच्या पाण्यात उकळली जातात. तसेच पानाचा लवचिकपणा टिकवून ठेवण्यासाठी पानावर तिळाचे तेल लावले जाते. दक्षिण भारतात ताडाची पाने वाळवून स्वयंपाक घरातील चुलीच्या वरच्या बाजूला टांगून ठेवून धुरकटवली जातात.

5) भूर्जपत्र : भूर्जाच्या झाडाच्या सालीचा उपयोग लेखनासाठी केला गेला. हिमालयाच्या उतारावर विशेषतः काश्मीरमध्ये भूर्जपत्रे तयार केली जात असत. भूर्ज या झाडाची बाहेरची कठीण साल काढून टाकून त्याच्या आतील सालीचा मऊ असलेला थर घेऊन तो सावकाश वाळवला जात असे. या सालीचा एक पृष्ठभाग गडद लालसर आणि सपाट तर दुसरा पृष्ठभाग गुलाबीसर रंगाचा असतो आणि त्यावर खवले असतात. या गुलाबीसर पृष्ठभागावरचे खवले एकमेकांमध्ये अडकतील अशाप्रकारे ही साले एकमेकांवर चिकटवली जात असत. त्यामुळे तयार होणारे पत्र आवश्यक तेवढे कडक आणि दोन्ही बाजूंनी लिहिण्यास योग्य होत असे. नंतर बोरु किंवा

कुचल्याच्या सहाय्याने भूर्जपत्रावर लेखन केले जात असे. काश्मिरी लोक चामड्याच्या बांधणीत भूर्जपत्राची हस्तलिखिते बनवीत.

6)पट (सुती कापड) : कापसापासून तयार केलेल्या कापडाचे तुकडे लिहिण्यासाठी वापरत असत. कापडाला गव्हा-तांदळाची पेज लावून वाळवून लिहिण्यासाठी वापरत. राजस्थानमधील ' भरडी' किंवा 'गुरडे लोक' लांबट कापडावर खडे लिहिलेले पंचांगे वापरत.म्हैसूर, कर्नाटकातील व्यापारी मंडळी, कापडावर चिंचोक्याची खळ आणि काळा रंग देऊन जमाखर्चासाठी कापड वापरत. त्यावर चुनखडीने लिहित. याला 'कडितम्' म्हणत असत.

7)कौशेयपट : सुती कापडाप्रमाणे रेशमी कापडाचाही लेखनासाठी उपयोग करीत. परंतु रेशमी कापडाचा सर्रास उपयोग करीत नसे. जेसलमेर येथे चौदाव्या शतकातील रेशमी कापडावर लिहिलेली जैन सूतांची यादी सापडली आहे.

8)लाकडी पाट : लाकडी पाटाचाही लेखनसामग्री म्हणून वापर होत असे. पाट तयार करून चारी कोप-यांना पाय जोडीत असत. पाटावर मुलतानी मातीचा किंवा चुनखडीचा लेप देऊन त्यावर मातीच्या विटांची भुकटी पसरून तीक्ष्ण टोकाच्या लेखणीने त्यावर अक्षरे कोरीत.

9)धातू : लेखनासाठी सोने, चांदी, पितळ, कासे, लोखंड, तांबे या धातूंचा उपयोग केला जात असे.

सोने : सोने महाग असल्याने लेखनासाठी त्याचा फार कमी वापर झाला. प्राचीन काळी श्रीमंत सावकार आपल्या कुळातील महत्वाच्या घटना सुवर्णपत्रावर लिहित.

चांदी : चांदीच्या पत्राचा वापर लेखन माध्यमासाठी करीत. आज यंत्र मंत्र कोरण्यासाठी चांदी वापरतात. पितळी अनेक मूर्ती जैन मंदिरातून पहावयास मिळतात. या मूर्तीमागे पाठीवर लेख किंवा मंत्र कोरलेले आढळतात.

तांबे : लेखनसामुग्रीत महत्वाचा वापरलेला धातू म्हणजे तांबे होय. ताम्रलेखात विद्वानांना दिलेली मानपत्रे, दानपत्रे, सरकारी इनामे इत्यादी यांचा समावेश होतो. ताम्रपटाचा आकार लहानमोठा असला तरी त्याचा वैशिष्ट्यपूर्ण लांबट चौकोनी आकार नेहमी आढळतो. ताम्रपटाची तीन पत्रे असतात. पहिल्या पत्र्याच्या आतील बाजूस मजकूर लिहित असत. वरची बाजू तशीच कोरी ठेवीत. मधल्या पत्र्यावर दोन्ही

बाजूंना लिहित. तिस-या पत्र्यावरील बाहेरील बाजूस लिहित नसे. त्यामुळे लिहिलेला मजकूर सुरक्षित राहिल. लोहार, सोनार, तांबट, कारागीर उत्तम अक्षरात मजकूर कोरीत. अक्षरे रेषांच्या स्वरूपात बसून टिंबांच्या स्वरूपात असत. अक्षर ठोकून, खोडून पुन्हा त्यावर नवे अक्षर कोरीत डावीकडे समास सोडीत. कधी कधी संपूर्ण पुस्तक ताम्रपटावर लिहिलेले आढळते.

10)चामडे : प्राचीन काळी युरोप आणि अरब देशात लेखन साहित्य उपलब्ध नसल्याने तेथील लोक जनावरांचे कातडे लेखनासाठी वापरीत असत. भारतात अन्य साहित्य सुलभ असल्याने चामडे वापरणे निषिद्ध असल्याने त्याचा फारसा प्रचार झाला नाही. वैदिक काळात मृगजीन पवित्र मानले जात. त्यामुळे चामड्याचा लेखनासाठी त्याचा उपयोग होत नसे. बौद्ध ग्रंथात चर्म लेखनसामुग्री म्हणून वापरल्याचा उल्लेख आहे.

11)कागद : इसवी सनच्या सुरुवातीला कागदाचा शोध चीनमध्ये लागला. सातव्या शतकाच्या सुमारास कागद चीनमधून मध्य आशिया व इराणमध्ये पोहोचला. मात्र कागद करण्याचे तंत्र तेथील लोकांना अवगत नसावे. दहाव्या शतकानंतर हे तंत्र मध्य आशियाच्या मार्गाने युरोप आणि भारतात आले. सुरुवातीला हा कागद कापसाच्या लगद्यापासून तयार केला जात असे. त्यानंतर हळूहळू इतर तंतुमय पदार्थापासूनही कागदाची निर्मिती सुरु झाली. भारतात इ.स.नाच्या बाराव्या शतकानंतर कागदी हस्तलिखिते आढळतात. सुमारे दीडशे वर्षापूर्वीचा कागद हा हात कागदच असे.

हातकागद : हा कागद तयार करण्यासाठी निरनिराळ्या वनस्पतीची पाने, कापूस इ. पदार्थ पाण्यामध्ये भिजवले जातात. त्याच पाण्यात हिरडा, बेहडा इत्यादी औषधी फळेही घातली जातात. हळूहळू या सगळ्या पदार्थांचा चांगला लगदा होतो. हा लगदा कुटून पुन्हा एकदा भिजवला जातो. लगदा एकजीव होईपर्यंत ही प्रक्रिया केली जाते. त्यानंतर शेवटी हा लगदा मोठया हौदात ब-याच पाण्यामध्ये भिजवून विरघळवला जातो. बारीक छिद्राची चाळण घेऊन तो या हौदात हळूवारपणे घालून जमिनीला समांतर करून सावकाश वर उचलली जाते. या चाळणीवर हा पाण्यात मिसळलेला लगद्याचा अंश येतो. ही चाळणी नंतर सावलीत वाळवली की कागदाचा पापुद्रा सुटा होतो. तो लिहिण्यास योग्य करण्यासाठी चिंचोक्यांचे सैलसर भिजवलेले पीठ लावून तो घोटला जातो. ही

घोटण्याची प्रक्रिया शंखाने केली जाते. हा कागद शुभ्र पांढरा नसतो, तर काहीसा मळकट असतो.

यांत्रिक कागद : यांत्रिक कागद तयार करताना झाडांच्या फांद्या खोडाचे मजबूत लाकूड इत्यादी कच्चा माल घेऊन काही रासायनिक पाचकामध्ये तो भिजवला जातो. कागद लिहिण्यायोग्य करण्यासाठी पिष्टमय पदार्थ, तुरटी, पोटॅश इत्यादी पदार्थ घातले जातात. हा लगदा एकजीव करून पाण्याचा अंश काढून टाकून यांत्रिक नळयावरून तो फिरवला जातो. शेवटी या कागदाच्या मोठ्या गुंडाळया करून तो बाजारात विक्रीसाठी पाठवला जातो. कोणत्याही प्रकारच्या कागदामध्ये सेल्यूलोज, एगिनन, डिक इ. पदार्थ असतात. हातकागद आणि यांत्रिक कागद यातील मूलभूत रासायनिक घटक सारखेच असले तरी हातकागद हा यांत्रिक कागदापेक्षा अधिक टिकाऊ असतो.

12)लेखणी : लाकडी बोरु किंवा वेळूची लेखणी तयार केली जात असे. केस लावून तयार केलेल्या ब्रशसारख्या लेखणीला वर्तिका म्हणतात. ताडपत्रावरील लेखनासाठी धातूच्या टोकदार लेखण्या वापरत.

13) शाई : शाई दोन प्रकारची वापरत असे. एक कच्ची आणि दुसरी पक्की. कच्च्या शाईने व्यापारी जमाखर्च तर पक्क्या शाईने ग्रंथ लिहित असे.

हस्तलिखिते हा राष्ट्राचा अमूल्य ठेवा आहे. त्याचे जतन व संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) Agarwal, O.P. (2010) Conservation of birch-bark – manuscripts-some innovations International Preservations News.
- 2) Chopra, H.S. & Narang, A. (2007) Digital Preservation of archives and manuscripts; an Indian scenario. Presented at the 5th International CALIBER, Chandigarh.
- 3) Deshpande, N.J. and Panage, B.M. (2001), Digitisation of Marathi Manuscripts presented at the CALIBER, Pune.
- 4) कुचेकर मनीषा – (2006) वैदिक संशोधन मंडळाच्या ग्रंथालयाचा सखोल अभ्यास.
- 5) गोखले शोभना लक्ष्मण – (2010) भारतीय लेखविद्या, पुणे कौन्टिनेन्टल प्रकाशन.
- 6) जोशी महादेव शास्त्री – (1901) भारतीय संस्कृतीकोश भारतीय संस्कृती मंडळ.